

УДК 323.281:323.15(437) «1945/1948»

Олександр Субот

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1945 – 1948 РР.

У статті висвітлюється проблема репресій щодо німецької та угорської національних меншин у Чехословаччині періоду народної демократії (1945 – 1948 рр.). Окремо досліджується доля українського етносу в ЧСР в контексті політичних та оптаційних процесів, що його зачепили.

Ключові слова: національна меншина, репресії, трансфер населення, геноцид, ресловакізація, оптаційні процеси.

Політика відродженої у 1945 р. Чехословацької держави щодо національних меншин є одним із найбільш гострих і дискусійних питань у історичній науці сучасних Чехії та Словаччини. Для цивілізованого суспільства та принципів ведення сучасної міжнародної політики є вкрай неприйнятними ті шляхи і методи, що використовувались тодішньою чехословацькою владою для вирішення проблеми міжетнічних відносин. Предметом дослідження є проблема побудови так званої «слов'янської держави» в повоєнній Чехословаччині та репресії щодо національних меншин. Вдаючись до аналізу історичних подій, що стосувались міжнаціональних відносин в ЧСР в період народної демократії (1945-1948 рр.), ми намагались вирішити такі завдання:

- визначити причини та політичне підґрунтя для етнічних «чисток» у державі;
- дослідити хід і з'ясувати наслідки репресій стосовно неслов'янських меншин;
- проаналізувати значення геополітичних чинників, що вплинули на процес розбудови міжнаціональних відносин в ЧСР у перші повоєнні роки;
- дослідити долю української національної меншини в чехословацькому суспільстві.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1945 – 1948 рр. – період вирішення «національного питання» в контексті розбудови «слов'янської держави в ЧСР».

У контексті вивчення інших важливих проблем повоєнної історії Чехословаччини, як-от звільнення від нацизму, розбудови третьої Чехословацької республіки та інших, вирішення національного питання розглядалось чеськими, російськими та українськими вченими.

Радянська історіографія зазвичай подавала історичний матеріал, присвячений проблемі нашого дослідження, упереджено, замовчуючи характер переслідувань національних меншин, оперуючи, як правило, лише сухими цифрами. Втім, більшість російських учених, що почали свої пошуки в галузі новітньої історії в радянські часи, як-от В. Мар'їна, Т. Волокітіна, Г. Мурашко, Г. Мельников, І. Поп на сучасному етапі подають історію тих подій більш реалістично. Створивши авторський колектив, вони провели детальне дослідження історії Чехословаччини ХХ ст. з врахуванням документів, що були розсекречені в пострадянський період. Ці пошуки закінчилися виданням фундаментальної двотомної праці «Чехия и Словакия в ХХ веке. Очерки истории» [5].

Чимало уваги післявоєнній історії Чехословаччини присвятили сучасні вітчизняні дослідники, зокрема Ю. Терешко, Р. Постоловський, С. Віднянський, Є. Пугач, і особливо І. Вовканич. Так, останній у своїй монографії «Чехословаччина у 1945–1948 рр.» [2] присвятив проблемі міжетнічних відносин цілий розділ, у якому в достатній мірі описав політичні процеси, що відбувались у державі у контексті досліджуваної нами проблеми. Значне місце відводиться вивченню зовнішніх, геополітичних чинників, що впливали на дане питання. Нашим же головним завданням є не лише дослідження політичної історії, а й детальне вивчення проблеми репресій щодо національних меншин у Чехословаччині та їх наслідків.

Сучасний представник української національної меншини в Чехії, професор Карлового університету Б. Зілінський видав кілька монографій, присвячених проблемі українському етносу в ЧСР [19].

Важливе значення для дослідження цієї проблеми мають спогади активних учасників тих подій П. Дртіни [7], Г. Ріпки, В. Гейла [8] та ін. Їхнє трактування подій є суб'єктивним, так як вони представляли інтереси певних політичних сил, але цінність цих мемуарів полягає у беззаперечності історичних фактів, викладених безпосередніми учасниками подій.

Формування уряду Національного Фронту та прийняття ним Кошицької програми 1945 р. означало не лише відродження Чехословацької республіки, а й значне обмеження демократичних принципів у новоствореній державі. Серед інших речей, що обмежували демократію в ЧСР, було також створення законного підґрунтя для розправи з колабораціоністами та національними меншинами в контексті ідеї створення «слов'янської держави». Логічним наслідком, що випливав з неї, стали декрет Президента республіки від 19 червня про покарання німців, колабораціоністів та зрадників і постанова Словацької Національної Ради (СНР) №33 від 15 травня 1945 р. Правові норми повинні були діяти протягом року, проте їхня чинність усе ж тривала два роки. В період так званого ретрибуційного правосуддя було засуджено 29 864 осіб, з них до смертної кари 778 осіб. В чеських землях ретрибуція завершилася 4 травня 1947 р., а в Словаччині аж наприкінці грудня того ж року. З засуджених 53,2% становили німці, чехи і словаки – 29,9% [10, с. 10].

Особливо гостро постало питання щодо осіб німецької національності, незалежно від того, чи це були військові злочинці, чи солдати й офіцери німецької армії, чи цивільні особи, які переїхали до Чехословаччини після створення протекторату та Словацької держави – в даному контексті широко використовувався принцип так званої «колективної вини». Усі політичні партії, що увійшли до складу Національного Фронту закликали вирішити «німецьке питання» жорстко і негайно. Зокрема, один з лідерів націонал-соціалістської партії, майбутній міністр юстиції Проккоп Дртіна присвятив цій проблемі свою першу після повернення з еміграції громадську промову 17 травня 1945р в Празі. Під час його виступу прозвучало наступне: «Ми мусимо почати з вигнання німців з нашої території одразу й негайно, усіма способами, ні перед чим не маємо зупинятися чи завагатися» [7, с. 62-64]. Вражає категоричність слів політика: мова йде не про переселення чи виселення, а «вигнання» негайно і не зупиняючись ні перед чим.

План виселення німецької та угорської меншин з території Чехословаччини розроблявся ще емігрантським урядом. Вперше така пропозиція прозвучала від Я. Странського в червні 1943 р. У кінці листопада цього ж року напередодні першого візиту Е. Бенеша до Москви було розроблено концептуальний план з 10 пунктів під назвою «Трансфер населення в ЧСР». 14 грудня президент вручив під час переговорів документ В. Молотову, а 28 січня його було передано і британському уряду [18, с. 265].

У тексті плану «Трансфер населення в ЧСР» чітко закріплено національний принцип післявоєнного державного будівництва у державі. Пункт 4) документу чітко проголошує: «Держава буде національною Чехословацькою державою» [18, с.264]. У пункті 3) закріплюється принцип – у Чехословацькій Республіці через певний час – максимально через 5 років не повинно бути жодного населеного пункту, серед жителів якого представники «чеської, словацької чи карпатської національності склали б менше 67%» [18, с. 264].

На переговорах у Москві 18 грудня 1943 р. радянське керівництво і особисто Й. Сталін та В. Молотов повністю підтримали план Е. Бенеша «Трансфер населення в ЧСР». Там же голова еміграційного уряду заявив, що «Майбутня республіка буде державою чехів, словаків і карпатських українців. Вона буде державою національною і слов'янською. Поразка Німеччини у другій світовій війні є унікальною можливістю очищення чехословацької території від німецьких елементів. Негайно залишити ЧСР повинні будуть всі німецькі вчителі, члени СС, Гітлерюгенду, гестапо, активні генлейнівці, а також німецька буржуазія і всі багаті німці. Німецька власність перейде під управління Чехословацької держави. З поміж німецького населення, – зазначив президент, – залишаться лише антифашисти, демократи, комуністи, і всі ті, хто брав активну участь у антигітлерівській боротьбі» [13, с. 65].

Таким чином, позиція більшості чеських політиків, що стосувалася національних меншин, зводилася не лише до прагнення справедливого покарання військових злочинців та окупантів, а й мала широкий соціально-політичний аспект – перетворення багатонаціональної Чехословацької Республіки, якою вона була до Мюнхена, фактично в державу двох народів – чехів та словаків. Відплата винуватцям за військові злочини лише посилювала бажання переважної частини суспільства урешті позбутися національних меншин. Свідченням цьому був перелік осіб німецької національності, які згідно пункту 6) плану «Трансфер населення в ЧСР» повинні були

підлягати негайному виселенню з країни. Цей перелік виявився настільки великим, що охопив практично усю німецьку меншину [18, с. 264].

Причин, які сприяли формуванню негативного ставлення чеських та словацьких громадян до національних меншин, передусім до німців, було кілька. Їх сприймали не лише як військових злочинців, осіб, що підтримували фашистський режим, чи конкурентів в господарській діяльності, а взагалі як чужорідний елемент у відновленій державі. Як зазначає Й. Сладечек, з німцями після війни можна було поводитися як з людьми другої чи третьої категорії. Проти них практично все було дозволено [17, с. 166].

Отож, у осіб німецької національності, на котрих був наклеєний ярлик «колективного воєнця», не було жодних шансів на прояв поблажливості як з боку чеського суспільства взагалі, так і провідних чеських політиків зокрема. Чеськими правлячими колами була обрана політика трансферу німецької та угорської національних меншин, тобто директивно-адміністративне, примусове виселення їх представників до Німеччини, Австрії та Угорщини.

Практично одразу після визволення Червоною армією чеських земель у травні 1945 р. розпочалось стихійне та насильне, так зване «дикє» виселення німців з їхніх домівок. Часто-густо цим займались не лише офіційно створені органи, скажімо, крайові чи місцеві національні комітети, а стихійні озброєні групи чехів, котрі йменували себе партизанами. Хвиля насильства фактично поглинула усю країну. Розправа з особами німецької національності проводилась з не меншою жорстокістю, ніж та, з якою самі нацисти боролися з учасниками Руху Опору та їх прихильниками у роки війни. Але особливість цих національно-політичних переслідувань полягала в тому, що вони стосувалися здебільшого ні в чому не винних людей, оскільки більшість членів гестапо, генлейнівців, і всіх інших, хто був причетний до військових злочинів проти мирного населення Чехословаччини, залишили країну разом з відступаючими частинами вермахту. З гаслами «горе переможеним» та «покараємо винуватців війни» влаштовувались масові репресії проти жінок, дітей, старих і немічних людей, фактично усіх осіб німецької національності, що залишались ще на території Чехословаччини.

З особливою жорстокістю та масштабністю відбувалось «дикє» виселення німців в м. Брно. В кінці травня 1945 р. тут були зорганізовані депортаційні групи озброєних чехів під загальним керівництвом колишнього капітана довоєнної чеської армії Бедржіха Покорного. До них увійшли інші колишні офіцери чеських домюнхенських збройних сил (так звані «нафталінники»), робітники заводу «Збройовка», колишні службовці і поліцейські протекторату та інші подібні «патріоти». Слід зазначити, що майже ніхто з них не брав активної участі у Русі Опору, більше того, скажімо, робітники «Збройовки», визнавались місцевим німецьким командуванням найбільш дисциплінованими та організованими і до останніх днів війни працювали на вермахт. Тепер же, за нових умов, всі вони прагнули реабілітувати себе в очах нової влади і зайнялись масовим виселенням німців, що розпочалось 30 травня 1945 р. Німецьке населення, а зокрема чоловіче молодше від 14 р, і старше 60 р, і всі жінки насильно виганялись озброєними загонами «партизанів» з власних домівок, часто-густо не встигаючи взяти найнеобхідніших речей. Групи німців, вишикувані у колони, пішим походом під конвоєм рушили до австрійського кордону. Кількість осіб які першого дня пройшли цим так званим «маршем смерті» складала близько 20000 чол. Людей було настільки багато, що австрійська сторона не змогла прийняти всіх, тому близько 2,5 тис. чол. знову змушені були повертатися до Брно. Тут вони були розміщені в спеціальному створеному таборі для утримання Погоржеліце. В таборі не вистачало найнеобхідніших речей – харчів, ліків, предметів особистої гігієни. Складні побутові умови та антисанітарія призвели до поширення інфекційних хвороб, насамперед дизентерії. 6 червня були зафіксовані перші випадки смерті. Через брак ліків епідемія почала поширюватися. Лише 14 червня більшість жителів табору (близько 2000 осіб) знову рушили до австрійського кордону. Загалом за час існування табору (його було ліквідовано в серпні 1945 р.) в Погоржеліці померли 629 осіб. Оцінки жертв «маршу смерті» діаметрально різняться. Згідно багатьох чеських джерел, що опираються на дослідження Т. Станека, ними стали 1691 чол. Крім жертв Погоржеліц, це особи, які померли уже на території Австрії. Німецькі ж дослідники вважають, що ця цифра була значно більшою і становила більш, ніж 5000 осіб. Кількість місцевих німців, що були насильно виселені з країни склала близько 30000 чол. [8, с. 352]. Брненський «марш смерті» назавжди залишиться чорною сторінкою в історії чесько-німецьких відносин. Слід також додати, що про масове вигнання німців з головного міста Моравії було відомо уряду НФ. Більше того, кабінет З. Фірлінгера погодився з ним, надавши 1 червня 1945 р. офіційний дозвіл про виселення німців з Брно [11, с. 140].

У Словаччині розвиток подій відбувався дещо інакше. 27 жовтня 1944 р. Г. Гімлер видав наказ про евакуацію німців зі Спишу. Він був переданий безпосередньо голові словацької Deutsche Partei Ф. Кармазіну, оскільки шеф гестапо вже не покладався на формальне керівництво Словацької республіки. Протягом січня-лютого 1945 р. була евакуйована більшість братиславських німців. Всього, за підрахунками Deutsche Partei до приходу фронту зі Словаччини було евакуйовані близько 120 тис. словацьких німців, здебільшого до Чехії. Проте, частина словацьких німців, передусім з-під Братислави, полишила свої будинки самостійно, без участі Deutsche Partei, виїхавши переважно до Австрії. Їм пощастило найбільше, оскільки їх не захопило горнило жорстокого «дикого» вигнання, що розпочалось незабаром. Те ж саме можна сказати про те німецьке населення, якому пощастило дістатися радянської та союзної окупаційних зон Німеччини. Ті ж, що виїхали зі Словаччини до Чехії, опинилися в пастці. Тому, окремі особи, які були незаангажовані в минулому політичному режимі, вирішили організованими транспортом повернутися до Словаччини [14, с. 15-16].

Загальна кількість німців, що повернулися з колишнього протекторату та Судет до Словаччини, складала приблизно 30 тис. чол. Їх, і частину тих осіб німецької національності, що не були евакуйовані з республіки упродовж жовтня 1944 – лютого 1945 р., розмістили в спеціальних інтернаційних та трудових таборах, де вони чекали на виселення. Спочатку таборів було більше, а потім залишилось три – в Петржалці, Новаках та Попрадї. Пізніше було створено менший табір в Кошіце. Становище людей, що опинилися в цих таборах, було вкрай важким. Катастрофічно не вистачало продуктів харчування, засобів особистої гігієни, медикаментів. Раз по раз спалахували інфекційні хвороби, найбільше лютували тиф та дифтерія. Ситуація стала ще гіршою взимку – оскільки табори будувалися в літні місяці, і термін тривалості їх функціонування було передбачити важко, слабко були продумані умови утримання людей в холодний період року. Масово не вистачало теплого одягу, взуття, ковдр тощо [17, с. 83-84].

Згідно рішенням Потсдамської конференції, німці, зосереджені в цих таборах підлягали виселенню до радянської та американської окупаційної зон. 11 лютого 1946 р. на місце урядового представника для виселення німців було призначено Імріха Скарбу. 21 березня цього ж року він видав директиву про виселення німців зі Словаччини [17, с. 85-86]. Відповідно до цієї директиви, протягом 1946 р. відбувалось масове виселення осіб, зосереджених в інтернаційних таборах, до американської окупаційної зони, а починаючи з червня цього ж року, ряд ешелонів було спрямовано до радянської окупаційної зони. Усього було зорганізовано 27 транспортів, кожен з яких вмщував, як правило, 1200 чол. За даними Міністерства внутрішніх справ до 31 жовтня 1946 р. до радянської й американської окупаційних зон було вивезено близько 32 450 осіб. На цьому організована депортація німців у Словаччині закінчилась. Протягом 1947 р. була вивезена до Німеччини в індивідуальному порядку невелика кількість людей [14, с. 17]. Як повідомляє М. Олейнік, з Словаччини впродовж цього року було вивезено тільки дві групи німців – 16 травня 26 осіб до радянської окупаційної зони, 17 травня 105 осіб до американської.

Після згаданих подій німецька національна меншина в Словаччині фактично припинила своє існування. Згідно з даними перепису населення 1950 р. в Словаччині залишилося лише 5 179 осіб німецької національності, що становило лише 3,3% по відношенню до тих німців, які мешкали тут у 1930 р. – майже 155 тис. чол. [17, с. 88]

Кінець «дикому» і початок організованому виселенню німців з території ЧСР фактично поклала Потсдамська конференція 17 липня – 2 серпня 1945 р. Вона ухвалила рішення про переселення німецького населення з районів, переданих Польщі, та з Чехословаччини і Угорщини, але зауважувалось, що будь-яке переселення повинно проводитися організовано і гуманним способом. Планувалося депортувати 3,5 млн. німців з Польщі та 3 млн. 150 тис. з Чехословаччини та Угорщини [1, с. 497]. Конкретний план виселення осіб німецької національності з цих трьох країн схвалила 20 листопада 1945 Союзницька Контрольна Рада (м. Берлін). У відповідності до цього документу, чехословацький уряд 14 грудня 1945 р. затвердив програму виселення німців з ЧСР [2, с.221].

Звісно, виникає питання про правочинність чи конституційність рішень, прийнятих владою ЧСР в 1945–1947 рр. в контексті вирішення «німецької проблеми». Зрозуміло, що оцінки сучасних німецьких і чеських політиків та юристів багато в чому є розбіжними. Проте нашим завданням не є провести юридичний аналіз цих рішень, зокрема президентських декретів, і дати їм відповідну правову оцінку. Ми лише можемо зважувати на історичну доцільність вирішення даної проблеми і оцінювати події з морального боку. В цьому контексті, відповідно до проведеного іс-

торичного аналізу, видається, що переслідування німецької меншини вийшли за межі обгрунтованого покарання військових злочинців, а стали проявом загальної германофобії, що панувала тоді в чеському суспільстві. Політичні репресії, що застосовувались проти колишніх чеських громадян німецької національності, були цілеспрямованими і ставили перед собою завдання викорінення національної німецької меншини в ЧСР як такої. Та все ж вражає жорстокість етнополітичної розправи з «колективним ворогом», особливо в період «дикого вигнання», у тому числі й проти ні в чому не винних людей – жінок, дітей, осіб похилого віку. Подібна розправа стала однією з найбільш «заплямованих» сторінок чеської історії, як власне, й епоха фашизму в Німеччині.

Опираючись виключно на конкретні цифри, слід зазначити, що вирішення «німецького питання» в контексті побудови «слов'янської держави» в ЧСР було практично здійснено. Тільки за період офіційної депортації, починаючи з 25 січня 1946 р. по листопад цього ж року з ЧСР було виселено 2,2 млн. німців, ще 80 тис. осіб було депортовано в 1947 р. Загалом з добровільними емігрантами, Чехословаччину залишили 2 млн. 996 тис. німців. Ще близько 200 тис. чехословацьких німців загинули на фронті в ході Другої світової війни. Таким чином, за період з 1937 р. по 1950 р. кількість німців в ЧСР скоротилась відповідно з 3 млн. 344 тис. осіб до 165 тис., з яких 160 тис. мешкали в Чехії. Найбільша національна меншина домюнхенської Чехословаччини фактично припинила своє існування – залишились лише поодинокі групи, між якими були втрачені національні зв'язки і які уже не являли собою єдину спільність. Навіть ті особи, як-от активні антифашисти, учасники Руху Опору, що мали право на продовження чехословацького громадянства, часто-густо йшли зі своїми краями у вигнання. Багато з тих, що залишились, змінювали за паспортом національність, вступали у змішані шлюби, втрачаючи свою етнічну ідентичність. Еміграційний потік німців з Чехії на свою історичну батьківщину тривав і в 1950-80 рр. Таким чином, за переписом 1991 р. в ЧСФР залишилось лише 53970 осіб німецької національності [2, с. 229-230].

Іншою проблемою у процесі розбудови нової Чехословаччини була угорська. Угорські репресії проти словаків та чехів у Південній Словаччині в 1939–1944 рр. лише посилили міжнародну ворожнечу, котра в свою чергу призвела до масових утисків представників угорського етносу в Словаччині наприкінці та одразу по закінченні Другої світової війни. Вирішення «проблеми угорської меншини» часто набувало характеру геноциду, політичних переслідувань, насильницького переселення та примусової праці.

Угорське питання вирішувалось одночасно в двох площинах – внутрішньополітичній, тобто у відносинах виключно між Угорщиною та ЧСР, та зовнішньополітичній, у якій важлива роль відводилась Західним державам та СРСР.

Чехословацький уряд в еміграції розмірковував про виселення угорської меншини ще з 1943 р., так само, як і про виселення німецької меншини. Міжнародна ситуація усе ж була такою, що не можна було сподіватися на повну підтримку великих держав. Крім того, на території самої Угорщини проживало понад 100 тис. словаків. У зв'язку з цим, уряд Е. Бенеша зосередив увагу на необхідності обміну населенням між ЧСР та Угорщиною. Словацькі політики не були однастайні у можливості виселення угорців і, очевидно, самі сумнівалися у можливості його проведення за таким же сценарієм, як і виселення німців. Можливо, вони вважали подібне виселення угорців морально невиправданим. Більш простим вимальовувався шлях обміну населенням, тим більше, що Наукове співтовариство, а також Словацька ліга надавали статистичні дані, що нібито кількість словаків в Угорщині майже така ж, як і угорців у південній Словаччині [15, с. 114].

До Потсдамської конференції великих держав радянська сторона відкрито підтримувала депортаційні плани чехословацького уряду стосовно угорської меншини. Але коли конференція в рішенні від 2 серпня 1945 року зафіксувала право Польщі, ЧСР і Угорщини тільки на трансфер німецької меншини, Москва надалі не бажала публічних дискусій навколо депортації угорців. Тим більше, що з весни 1945 р. на Заході, особливо в США, громадськість відкрито засуджувала політику чехословацької влади щодо угорського населення.

Не варто однак стверджувати, що Радянський Союз принципово змінив свою позицію щодо угорського питання в Чехословаччині після Потсдамської конференції тільки через міжнародний тиск. Насправді ж, у Кремля викликали роздратування односторонні антиугорські кроки чехословацького уряду, не погоджені з ним. Наприклад, державний секретар МЗС ЧСР В. Клементіс 13 серпня 1945 р. заявив радянському послу в Празі В. Зоріну: «Хоч Потсдам не висловився про угорців, ми надсилаємо великим державам ноти, у яких виходимо з передумови, що рішення про загальну згоду з трансфером поширюються на угорців» [12, с. 108].

Така самодіяльність Праги не влаштувала Москву, і вона не надала дипломатичної підтримки чехословацьким планам депортації угорців. СРСР вимагав від ЧСР вирішити це питання шляхом переговорів і обміну населення з Угорщиною. З боку Угорщини принцип обміну населенням спочатку відкидався, і така форма вирішення угорського питання в ЧСР йменувалася «расизмом» і «нацизмом». Чехословацька сторона подібні заяви вважала прагненням угорської сторони утримати присутність угорців біля кордонів на півдні Словаччини будь-якою ціною, як передумову для реалізації «ревізіоністської» політики Угорщини в майбутньому.

Однією з найбільших проблем у питанні щодо обміну населенням було те, що навіть за найбільш оптимістичними підрахунками виявлялося, що словаків в Угорщині далеко не стільки, як угорців у Словаччині. За підрахунками угорської сторони, у Словаччині було 571 988 угорців, з яких 104 819 вважали своєю рідною мовою словацьку, а близько 17 000 визнавали себе словаками. Уряд Угорщини припускав, що для обміну можна буде зареєструвати не більше 75 000 словаків, що мешкали на території цієї країни. Така кількість не могла вирішити долю майже 600 000 угорців, проживаючих у Словаччині.

Проблема обміну населенням між ЧСР та Угорщиною досягла апогею на початку грудня 1945 р. коли відбулися переговори між міністром закордонних справ Угорщини Я. Дьондьоші та державним секретарем міністерства закордонних справ ЧСР В. Клементісом. Із записів про ці переговори 3-5 грудня 1945 р. яскраво проявляється розбіжність позицій обох урядів. Уряд ЧСР відверто виступав за обмін населенням з подальшим виселенням тієї частини угорців, що не отримують чехословацьке громадянство, угорський уряд був противником міграції. Я Дьондьоші заявив, що Угорщина не зможе прийняти мігрантів, що зайняті безпосередньо в аграрній сфері, оскільки їх не буде змоги забезпечити достатньою кількістю землі. Угорський уряд також не погоджувався з перевозом рухомого майна, оскільки словацькі угорці будь-якого майна були позбавлені, таким чином умови були нерівноцінні, а словацька сторона перевезла б значно більше майна на свою територію, чим було б пошкоджено післявоєнне угорське господарство. Чехословацький уряд виступив категорично проти подібних пропозицій та коригувань угорців. Його представляв В. Клементіс, котрий був цілком захоплений ідеєю повного виселення німців та угорців з території Чехословаччини.

Зрештою, переговори закінчились укладанням угоди, яка була підписана в Празі 27 лютого 1946 р. Згідно з нею, за кожного словака і чеха, проживаючого в Угорщині, котрий добровільно подав заяву на переселення, і переїхав до ЧСР, чехословацький уряд міг виселити до Угорщини одну особу угорської народності, що постійно мешкала у ЧСР. Чехословацький уряд передбачав, що кількість словаків і чехів, які подадуть заяву на переселення, сягатиме близько 150 000 чол. Одночасно, враховуючи ресловакізацію (зміна національності частиною словацьких угорців по закінченні Другої світової війни), уряд ЧСР сподівався, що кількість угорців у ЧСР зменшиться до 200 000 чол.

Крім того, чехословацьке керівництво все ж плекало надію, що кількість виселених з держави угорців буде більшою, ніж тих словаків, що переїдуть з Угорщини. Проте для реалізації таких сподівань була необхідною підтримка Кремля. Попервах видавалося, що така підтримка не забариться. На переговорах Г.Ріпки та І. Горака з Й. Сталіним 11 квітня 1946 р., склалося враження, що радянський лідер погоджується з позицією керівництва Чехословаччини щодо угорців у ЧСР. Так, зокрема, Й. Сталін заявляв, що «угорці, котрі залишаться в ЧСР, будуть денационалізовані», що «національні меншини у Центральній Європі мають бути ліквідовані, так як вони є джерелом постійного неспокою і п'ятою колоною», що у випадку нової війни «угорці знову йшли б із німцями» і т. д. Проте, радянський вождь ухилився від прямої підтримки прохання чеської делегації про виселення додатково 150 – 200 тис. угорців понад кількість, що її визначала угода між ЧСР та Угорщиною від 27 лютого 1946 р. Остаточо розхолоджено наміри чехословацького керівництва щодо ліквідації усєї угорської меншини в ЧСР було в липні-серпні 1946 р., коли СРСР з одного боку нібито підтримав позицію чехословацької влади щодо обговорення її на Паризькій мирній конференції, але з іншого боку натякнув, що ЧСР тоді годі сподіватися на те, що Польща поверне Чехословаччині спірний Тешинський район.

Таким чином, обмін населенням між Угорщиною та Чехословаччиною відбувався виключно в межах угоди від 27 лютого 1946 р. Загалом, у її рамках до Угорщини було переселено 55 487 осіб угорської національності, а з Угорщини до Словаччини 59 774 осіб словацької національності. Частина населення з обох країн переселилася поза рамками угоди. Згідно даних Міністерства закордонних справ ЧСР від 1958 р, в повоєнні роки з Чехословаччини до Угорщини переселилося 89 660 угорців, а з Угорщини до Чехословаччини 71 787 словаків.

Вичерпавши усі дипломатичні шляхи у напрямку трансферу угорського населення, керівництво ЧСР вдалось до згаданої вище ресловакізації. Її приблизний план і значення повідомив В. Клементіс під час свого виступу на 49-му засіданні Корпусу Уповноважених (уряд Словаччини) 2 квітня 1946 р. Цього ж дня Корпус Уповноважених видав директиву про ресловакізацію. Їй підлягали дві категорії осіб:

- перша категорія – особи, в тому числі й угорської національності, які під час перепису населення 1930 р. проголошували себе представниками словацької національності. Такі особи вважалися словаками без подальшої перевірки. На 1 січня 1948 р. їх налічувалось 89179 чол.
- друга категорія – особи, які за походженням є словацької національності, проголошують себе словаками, доведуть своє словацьке походження, однак перед тим проголошували свою приналежність до угорської національності [2, с. 246-247].

Перебіг та характер акції був дуже суперечливим і неоднозначним. Загалом до ресловакізації подали заяви до 1948 р. 452 089 осіб, з яких було прийнято 367 948. Не прийнято було заяви від 84141 особи як такі, що не повністю підходили під умови даного заходу. Серед прийнятих заяв 326 679 було задоволено, а 41 269 особі щодо їх ресловакізації було відмовлено з різних причин.

Проте, ресловакізація не означала заздальгідь виїзду угорців з визначених областей, чи звільнення простору для краян з Угорщини. Провідні чеські і словацькі політики розуміли її швидше як науковий проект з практичним спрямуванням, основною метою якого було знову пословаччити століттями мадяризоване населення словацького походження. Корпус Уповноважених, Словацька ліга і рада з переселення з метою пришвидшення процесу їх пословаччення, спочатку планували розсіяти ресловакізантів в суто словацьких краях – Ораві, Кісуці, Ліптові та інших гірських областях. Втім, пріоритети змінювались швидко. Ні договір про обмін населенням, ні «ресловакізація» не змогли вирішити угорського питання. Тому вихід із ситуації словацьке керівництво вбачало у переселенні та вивезенні на примусові роботи частини угорців та ресловакізантів зі Словаччини до Чехії та Моравії. Словацькі політики наполягали на потребі приливу робочої сили до чеських прикордонних регіонів, які звільнилися після виселення німців. Вони прагнули вирішити долю відразу трьох груп населення. До першої належали угорці без громадянства, до другої – ресловакізанти, до третьої, найменшої, – угорські словаки. У такий спосіб планувалося переселити до Чехії близько 150 000 угорців (50 000 сімей), яким було відмовлено у громадянстві. Більшість з них була позбавлена майна, чому власне й опинилися у якості бездомних. Зваживши ситуацію, уряд ЧСР і чеські інституції з так званним «перегрупуванням» погодились.

На роботу до Чехії були відправлені представники угорської національності переважно із соціально слабших верств, які мали підгрунтя до того, щоб у чужому середовищі асимілюватися. Тільки у рамках організованого набору трудових сил в період від листопада 1946 до лютого 1947 р. було вивезених до Чехії 44 129 осіб угорської національності. Загальна ж кількість угорців, вивезених до Чехії від 1945 до 1948 р. була однозначно вищою.

Усі згадані дії хоч і відобразились на подальшому соціальному і демографічному розвитку угорської меншини у Словаччині несприятливо, та в кінцевому результаті вони не принесли очікувані зміни в етнічній структурі півдня Словаччини. Згідно з останнім переписом населення (2011 р.) у Словаччині мешкає 458 467 угорців що становить 8,5% населення країни. Тому проблема угорської меншини є одним з найгостріших, конфліктно небезпечних питань розвитку сучасної Словаччини.

Третьою кількісно значною національною меншиною Чехословаччини, чия доля зазнала відчутних змін у повоєнні роки, була українська. Після включення Закарпатської України до складу Чехословаччини у 1918 р. кількість підкарпатських українців (русинів) у державі становила 569 тис. осіб, що складало 3,9% від усього населення. Українське населення ЧСР можна було поділити на три умовні частини:

- мешканці власне Підкарпатської України (нинішня Закарпатська область), близько 460 тис. чол.;
- автохтонні українці, що проживали компактними групами у Північно-Східній Словаччині (Пряшівський край), близько 90 тис. чол.;
- українці, що проживали в Чехії та Моравії (біля 20 тис. чол.), передусім емігранти з колишньої УНР, після входження її до складу СРСР як Української радянської республіки.

Відповідно до згаданого вище плану Е. Бенеша «Трансфер населення в ЧСР», Чехословаччина мала стати «державою чехів, словаків і карпатських українців... державою національною і слов'янською». Здавалось, що українцям та русинам у ЧСР нічого не загрожує. Проте, як свідчать дані статистики, кількість їх тут у 1950 р. скоротилась до 67 тис. осіб [9, с. 630].

Звичайно, лєвова частина української меншини була втрачена внаслідок приєднання Закарпаття до ЧСР, але незалежно від цього акту, втрати українського населення в Пряшівщині та Чехії склали понад 40%. Таким чином, концепція «слов'янської держави» Е. Бенеша, на жаль, стосувалась української меншин лише декларативно, а по-суті перетворювала Чехословаччину на державу двох народів – чеського і словацького.

Зменшення чисельності українського населення було пов'язане, насамперед, з депортаційними та оптаційними процесами 1945–1947 рр. Чехословаччина у міжвоєнний період стала домівкою передусім для національно свідомої української інтелігенції. Тому радянські каральні органи відразу після визволення ЧСР розпочали масові арешти політичних і духовних лідерів українського національно-визвольного руху. Найбільшого розмаху репресії набули у Східній Словаччині та в Празі. Серед депортованих можна згадати відомого історика та бібліографа П. Зленка, політичних та культурних діячів М. Долина, С. Клочурака, Ю. Перевузнїка. Члени НКВС, відповідальні за операції з депортації, не зважали навіть на поважний вік «злочинців». Так під депортацію потрапив колишній повноважний представник дипломатичної місії УНР в ЧСР М. Славінський, якому на момент арешту виповнилось 77 років [19, с. 23]. З поміж інших осіб було репресовано і президента Карпатської України А. Волошина. Його було заарештовано і вивезено до Москви, де він і загинув у сталінській в'язниці.

Масштаби радянських репресій у Східній Словаччині дотепер повністю не відомі, але створена колишніми в'язнями радянських таборів на початку 1990-их рр. словацька «Спілка насильно депортованих у СРСР» стверджує, що у сталінські табори було вивезено не менше 12 тис. чол. Орієнтовні оцінки представників чеських і словацьких організацій політичних в'язнів комуністичного режиму сягають навіть цифри 50-60 тис. громадян ЧСР, насильно депортованих в СРСР [2, с. 255]. Враховуючи компактність проживання української меншини та значний відсоток українців на Пряшівщині, можна зробити висновок, що вони склали значну частину депортованих.

Глибоко торкнулись українців Пряшівщини і оптаційні процеси 1946-1947 рр. Оптацією називається добровільний вибір особою громадянства однієї з двох країн. Зазвичай оптація відбувається на територіях, які переходять від однієї держави до іншої. Такі умови склалися і у чехословацько-радянських відносинах 1945 р., адже в червні цього року Закарпатська Україна де-юре перейшла від ЧСР до СРСР. Щоправда у нашому випадку оптація набувала розмірів ширших, ніж зазвичай. Адже вона передбачала також можливість обрання громадянства ЧСР тими особами чеської та словацької національностей, що постійно мешкали на території СРСР поза межами Закарпаття. Так, зокрема на Волині, ще у ХІХ ст. було утворено чеські та словацькі колонії переселенцями з тодішньої Австро-Угорщини. З іншого боку, українці, росіяни та білоруси, що мешкали у ЧСР отримували право клопотати про радянське громадянство.

Оптація у чехословацько-радянських відносинах де-юре розпочалась із середини 1945 р. завдяки укладеному між ЧСР та СРСР договору «Про Закарпатську Україну» (від 29 червня), Конституційному декрету президента Е. Бенеша №60 від 24 серпня та Постанові уряду ЧСР №61 від 24 серпня. Де-факто ж вона розпочалась лише у грудні 1945 р., коли перша група оптантів виїхала з Закарпаття до ЧСР. Така повільність процесу була пов'язана зі слабкою підготовкою до оптації, зокрема радянською стороною, відсутністю оптаційних комісій як спеціалізованих органів реалізації переселень та контролю за ними. Згідно договору від 29 червня до 1 січня 1946 р. продовжувався прийом заяв чеських та словацьких українців щодо оптації. Загалом, згідно зі звітом обласного відділу у справах репатріації виконкому Закарпатської обласної Ради на 1 січня 1948 р. з Чехословаччини в Закарпаття прибули 1973 репатріанти. Кількість закарпатців, бажаних отримати чехословацьке громадянство, була значно більшою, проте радянська сторона створювала штучні перепони навіть оптантам чеської і словацької національностей. Вони, навіть подавши всі необхідні документи на оптацію, тижнями, а то й місяцями змушені були чекати дозволу на виїзд до ЧСР. Згідно з офіційними даними оптантам з Закарпаття стала 1551 родина, орієнтована чисельність переселенців склала близько 5000 осіб. Реальна ж цифра в 3-4 рази вища, адже радянська статистика замовчувала багато фактів оптації осіб, що намагались вирватись з «радянського раю». Крім того, чимало осіб з піддробленими документами, або й взагалі без них, намагались нелегально виїхати до ЧСР. Переважна частина з них досягнула своєї мети, хоча чимало було й таких, яких чеська сторона видала СРСР, де їх чекали сталінські табори. Слід також зазначити, що крім чехів та словаків оптантам ставали часто й етнічні українці, прагнучи вирватись з радянського «полону». Так, зокрема, з тих оптантів, хто прибув до Чехії та Моравії (5377 осіб) тільки 1527 були чехами та словаками, решта переважно українцями.

Другим етапом оптації стала так звана Волинська акція, що розпочалася 10 липня 1946 р. підписанням «Угоди між Урядом СРСР і Урядом ЧСР про право оптації та переселення громадян чеської і словацької національностей, що мешкають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які мешкають на території Чехословаччини». За приблизними підрахунками сторін до оптації мали згодитися орієнтовно 33 тис. волинських чехів (вони ще з часів війни виявляли бажання повернутися на свою історичну батьківщину) та 8-9 тис. переселенців (переважно українців) з Чехословаччини.

14 жовтня у Москві, а 22-23 листопада у Львові чехословацькі та радянські представники погодили порядок оптації відповідно до згаданої вище угоди від 10 липня. Перші ешелони оптантів з ЧСР на Волинь рушили в січні 1947 р., а в лютому їм назустріч виїхали транспорти з «волинськими чехами». Радянські агітатори, що працювали передусім на Пряшівщині, обіцяли українцям «щасливе життя» у СРСР, заманюючи їх покидати власні домівки. Згідно офіційних даних з Пряшівщини на Волинь упродовж 1947 р. виїхало 12 тис. оптантів. Замість обіцяного «радянського раю» вони отримали епіцентр бойових дій між частинами Червоної Армії та УПА, грабунки та мародерство, колгоспи та важкі трудові будні радянських селян.

Розчарування переселенців було настільки великим, що значна частина їх, об'єднуючись у громади, зажадала повернення у Словаччину. Проте було вже пізно, адже радянські чиновники такої згоди не давали, а найбільш активних «бунтарів» чекали довгі роки ГУЛАГу. Лише у 1960-і роки і особливо в період Празької весни ненадовго відкрився коридор для бажаючих повернутися до Чехословаччини.

До 1990-х рр. у ЧСР створилася самобутня група реоптантів, яка налічує близько 20 тис. осіб. Проте побоюючись переслідувань, а відтак відмежовуючись від своєї національної ідентичності, ці українці значною мірою розчинилися у словацькому суспільстві. Цьому сприяло й те, що вони переїжджали здебільшого до міст, так як їхні колишні рідні домівки були ще у 1947 р. передані чехословацькою владою іншим особам.

Таким чином, система відносин між ЧСР та СРСР, що сформувалась у другій половині 40-их рр. ХХ ст., складні внутрішньо- та зовнішньополітичні процеси, що відбувалися в цей час, на жаль, призвели до різкого зменшення чисельності українців у ЧСР. Та незважаючи на усі труднощі, вони й до сьогодні зберігають свою національну самобутність та оригінальну культуру.

Висновки. Чехословаччина, що у міжвоєнний період сформувалася як багатонаціональна держава де проживали 50,5% чехів, 15,6% словаків, 22,5% німців, 4,9% угорців, 3,9% підкарпатських українців, не менше ніж по 1% циган, поляків, румунів та югославів, у 1945-1948 рр., по суті, перетворилася на двонаціональну, де чехи становили 67,9%, а словаки – 26,3% [4, с. 39]. Така трансформація відбулася передусім завдяки зовнішнім чинникам, впливу держав-переможців, як західних, так і, особливо, СРСР. Цьому сприяли й настрої у самому чехословацькому суспільстві, що відбилося у програмі президента Е. Бенеша «Трансфер населення в ЧСР». Наріжним каменем цієї програми була ліквідація у Чехії та Словаччині німецької та угорської національних меншини, яких асоціювали з фашизмом, ворогами Чехословаччини. Як наслідок представники цих національностей (особливо, німці) піддавались чисельним репресіям – депортації, позбавленню прав і свобод, ув'язненням та фізичному знищенню. Не оминули драматичні події й українську національну меншину, яка через депортацію та оптації скоротилась у чисельності майже удвічі. Ще й до сьогодні наслідки «національних» процесів у ЧСР 1945-1948 рр. впливають на міжнародні взаємини сучасних Чехії та Словаччини з іншими державами, насамперед. Німеччиною та Угорщиною. У внутрішньому плані для цих країн навіть у ХХІ ст. гострими залишаються питання «бенешівських декретів», «судетських німців-вигнанців», становище угорської меншини в Словаччині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов – Т. VI. – М.: Политиздат, 1980. – 511 с.
2. Вовканич І. Чехословаччина в 1945- 1948 рр. / І. І. Вовканич. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000. – 352 с.
3. Волокитина Т. и др. Восточная Европа в документах российских архивов 1944 – 1953. Т. 1. 1944 – 1948. / Т. В. Волокитина. – М.; Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – 986 с.

4. Марьина В. Чехословакия: от многонационального двунационального государства. 1945 – 1948 годы / В. В. Марьина // Славяноведение. – 2001. – №5. – С. 39-59.
5. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории: в 2 кн./ (отв. Ред. Марьина В.) Кн. 1. – М.: Наука, 2005. – 453 с.
6. Bouček M. Program revoluce: ke vzniku Košického vládního programu / M. Bouček, M. Klimeš, M. Vartíková. – Praha: Svoboda, 1975 – 628 s.
7. Drtina P. Československo: můj osud / P. Drtina. – Praha: Melantrich, 1992. – sv. I, kn 1. – 428 s.
8. Hejl V. Zpráva o organizovaném násilí / V. Hejl. – Praha: Univerzum Praha, 1990. – 352 s.
9. Historická statistická ročenka ČSSR. – 1951. – 832 s.
10. Kaplan K., Paleček P. Komunistický režim a politické procesy v Československu / Karel Kaplan, Pavel Paleček. – Praha: Barrister & Principal, 2008. – 256 s.
11. Kaplan K. Pravda o Československu 1945 – 1948 / Karel Kaplan. – Praha: Panorama, 1990 – 245 s.
12. Kaplan K., Špiritová A. ČSSR a SSSR. Dokumenty mezivládních jednání. 1945 – 1948. / K. Kaplan, A. Špiritová. – Brno: Doplněk, 1996. – 564 s.
13. Klimeš M. Cesta ke květnu / M. Klimeš, P. Lesjuk, I. Malá, V. Prečan. – Praha: ČSAV, 1965. – Kn. I. – Svazek I. – 890 s.
14. Kovač D. Evakuácia a vsídlenie Nemcov zo Slovenska / Dušan Kovač // Od diktatúry k diktatúre. Edit. M. Barnovský. – Bratislava: VEDA, 1995. – S. 13 – 22.
15. Nosková H. Kapitoly o proměnách pohraničí se zřetelem na Kralicko / H. Nosková, E. Tošovská. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2010. – 256 s.
16. Olejník M. Komunita bez domova – situácia nemeckého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945-1947 / M. Olejník // Kapitoly o najnovších slovenských dejín. Edit. J. Pešek. – Bratislava: Historický ústav SAV, 2006. – S. 26 – 37.
17. Sládeček J. Osmašedesatý / J. Sládeček. – Koln: Index, 1980. – 314 s.
18. Vondrová J. Češi a sudetoněmecká otázka 1939-1945. Dokumenty / J. Vondrová. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994. – 514 s.
19. Zilynskyj B. Ukrajinci v českých zemích v letech 1945 – 1948 / Bohdan Zilynskyj. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2000. – 98 s.

Стаття надійшла до редколегії 03.02.2015.

Александр Субот

Политические преследования национальных меньшинств в Чехословакии в 1945 – 1968 гг.

В статье освещается проблема репрессий по отношению к немецкому и венгерскому национальным меньшинствам в Чехословакии периода народной демократии (1945 – 1948 гг.). Отдельно исследуется судьба украинского этноса в ЧСР в контексте политических и оптационных процессов, которые его коснулись.

Ключевые слова: национальное меньшинство, репрессии, трансфер населения, геноцид, ресловакизация, оптационные процессы.

Olexandr Subot

Political persecution of minorities in Czechoslovakia in 1945 – 1948 years

The article deals with the problem of persecution of German and Hungarian minorities in Czechoslovakia popular democracy period (1945 – 1948 years). The author is critical of the position of the government of Czechoslovakia and the Czech and Slovak leading politicians on national minorities translated into large-scale persecution of German and Hungarian nationalities, deprivation of their political and personal rights and freedoms, numerous casualties, violence and genocide. Also analyzed the impact of external factors on the political processes taking place in Czechoslovakia, the USSR particular intervention in the internal politics of the state. Separately investigate the fate of the Ukrainian people in Czechoslovakia in the context of political and optation processes that have affected it. Investigates the causes that led to a drastic reduction of the Ukrainian minority in Czechoslovakia

Keywords: minority repression transfer of population, eviction, the principle of «collective guilt» internation camp, Potsdam Conference, decree, genocide, reslovakization, optation processes, deportation, immigrants.